Shoshana Zuboff, *Övervakningskapitalismen. Vid maktens nya frontlinjer.* Ordfront, 2021. Översatt av Ola Nilsson.

Enligt Shoshana Zuboff, professor emerita vid Harvard Business School, uppstod en ny samhällsform – övervakningskapitalismen – någonstans i början av 2000-talet. Övervakningskapitalismen är en del av den tredje moderniteten och markerar ett tydligt brott med tidigare perioders samhällsdynamik. Den bygger på en ackumulationslogik där privata företag samlar in och äger den information som genereras när vi använder sociala medier eller smart teknik, gör sökningar på internet eller på andra sätt lämnar digitala spår efter oss i vardagen. Zuboff beskriver informationen som en ny råvara företagen använder för att framställa ”prediktionsprodukter”, exempelvis i form av typiska användarprofiler, som kan säljas vidare till andra företag i syfte att utforma mer träffsäker och individanpassad reklam. Boken innehåller en mängd exempel på produkter som lagrar information: en smart tv som kan lyssna på innehavarens samtal hemma i soffan, en säng som samlar in data om sömn, vakenhet och puls, en leksaksdocka som ställer frågor och registrerar uppgifter om var ägaren bor.

Utvecklingen skildras huvudsakligen utifrån de fem största amerikanska teknikföretagens horisont med fokus på Google och Facebook, även om Microsoft, Amazon och Apple också nämns – Apple främst i ett kontrafaktiskt resonemang om hur framtiden hade kunnat gestalta sig. Materialet består av intervjuer med 52 datavetare samt en mängd företagsrelaterade dokument (årsredovisningar, offentliga anföranden, patentregistreringar, program- och policydokument). Zuboff beskriver sin metod som samhällsvetenskaplig, kvalitativ och essäistisk utan att närmare precisera hur hon har analyserat materialet. Hon lanserar ett stort antal nya begrepp och referensramen är bred med hänvisningar till såväl Durkheim, Marx och Weber som Arendt, Adorno, Polanyi med flera.

Utgångspunkten för boken är en kritik av teknologisk determinism där Zuboff hämtar argument från Webers syn på ekonomiskt handlande och påpekar att människor och företag använder teknik som medel för att uppnå ekonomiska mål. Initialt analyserade teknikföretagen informationsflöden i syfte att förbättra sökmotorer, digitala kartor och annan smart teknik, men i dag används samma metoder enligt Zuboff för att finjustera (*tune*), fösa (*herd*) och knuffa (*nudge*) mänskligt beteende i en viss riktning utan att vi är medvetna om det. Ett försäkringsbolag kan exempelvis se till att bilen inte går att starta om försäkringspremien inte har betalats i tid, alternativt justera premien på individuell basis om föraren visar sig ha en riskabel körstil. Med hjälp av prediktionsprodukter kan mänskligt beteende styras så att det i förlängningen blir mer automatiserat och maskinlikt. Zuboff illustrerar en möjlig framtid genom att citera Eric Schmidt, före detta vd på Google, och Sebastian Thrun, datavetare och tidigare anställd på Google, som argumenterar för att människor kommer att kunna lära av andras erfarenheter på samma sätt som AI gör: ”AI utvecklas på ett annat sätt. När en av de självkörande bilarna gör ett fel så lär sig alla självkörande bilar av detta misstag. […]. Faktum är att självkörande bilar ’föds’ med

https://doi.org/10.37062/sf.59.24249
Sociologisk Forskning, årgång 59, nr 1–2, s. 215–218.
Licens: CC BY-NC-ND 4.0. © Författaren. ISSN 0038-0342, 2002-066X (elektronisk).

sina förfäders alla färdigheter" (Schmidt & Thrun 2016, citerad i Zuboff 2021:465). Detta är övervakningskapitalismens mål, menar Zuboff: människor ska bli mer som maskiner genom att imitera varandra och röra sig som ett enhetligt kollektiv. I den nya samhällsform som växer fram "blir maskinernas svärm en förebild för det nya svärmsamhället där vi alla kan marschera som en fredlig enhet, i samma riktning enligt samma 'korrekta' förståelse, för att skapa en värld utan misstag, slump eller oavsiktlig ordning" (s. 465). Utvecklingen sker på bekostnad av mänsklig frihet och individualitet i sartreansk bemärkelse.

Zuboff jämför övervakningskapitalismen med totalitarismen, men poängterar att övervakningskapitalismens "instrumentära makt" är ett "exempellöst" fenomen som radikalt skiljer sig från den totalitära makten. Medan den totalitära makten vilar på kontroll av våldsmedlen och riktar sig mot "massan" i politisk bemärkelse, vilar den instrumentära makten på kontroll av kunskapens uppdelning i samhället och riktar sig mot "populationen" i statistisk bemärkelse. Parallellerna till Webers och Foucaults respektive maktbegrepp är tydliga men Zuboff tar inte upp dem. Över huvud taget är Foucault och stora delar av den litteratur om övervakning som bygger på foucaultianska begrepp som disciplinär och kapillär makt, skapandet av "fogliga kroppar" och styrningsrationalitet märkligt frånvarande i Zuboffs analys. Det hade inte behövt vara ett problem om det inte vore för att hennes slutsatser påminner en hel del om just den litteraturens. Sett ur ett sociologiskt perspektiv kräver relationen mellan de olika typerna av makt en mer grundläggande analys än den Zuboff presenterar. Å ena sidan knyter hon den instrumentära makten till privata företag, å andra sidan tar hon i ett kort avsnitt om Kina upp att även staten kan använda den – hon talar då om en "fusion mellan den instrumentära makten och statens makt" (s. 440). Hon nämner att prediktionsprodukter använts i försök att påverka val i flera länder samt att USA:s underrättelsetjänster och militär också har ägnat sig åt liknande övervakningsprojekt, bland annat i samband med "kriget mot terrorismen" efter 11 september 2001. Däremot diskuteras inte vare sig expansionen av privata militär- och säkerhetsföretag som också ägnar sig åt olika former av övervakning (Swed & Crosbie 2019) eller relationen mellan dessa företag och staten (Churchill, Janiewski & Leloup 2020). Big Other, det alternativa begrepp som Zuboff använder för att beskriva den instrumentära makten, framstår som en ansiktslös kontrast till staten (Big Brother), men vad det egentligen betyder blir inte tydligare när Zuboff i foucaultiansk anda beskriver Big Other som "systemet för allestädes närvarande databehandling" (s. 424). Här hade en weberianskt inspirerad analys med fokus på social handling kunnat vara mer givande. Zuboff ägnar ytterst lite utrymme åt kapitalismens natur, vilket ger läsaren intrycket att det är övervakningsformerna som är nya. Samtidigt är det tvivelaktigt om den instrumentära makten som sådan är ny – det tycks snarare vara fråga om en disciplinär makt som har förskjutits till nya aktörer (till exempel teknikföretag) och yrkesgrupper (till exempel datavetare).

Ordet *beteende* är centralt i resonemanget eftersom Zuboff menar att den instrumentära makten liknar behaviorismen i sitt intresse för observerbara data i form av "handlingar som är helt tomma på subjektiva egenskaper" (s. 413). Appar, spel och

annan smart teknik skapas med syftet att utvinna så mycket ”beteendeöverskott” som möjligt, bland annat genom gameifiering – att göra användarupplevelsen kul och interaktiv samt belöna eller bestraffa användarens handlingar – vilket i sin tur bidrar till att göra användaren beroende. De kanske tydligaste exemplen finns i spel som bygger på geocaching, som Ingress och Pokémon Go!, där användaren ”bara tror att de spelar” spelet (s. 356) medan det egentliga syftet är att samla in platsbaserad data om användaren och dennes vänners rörelsemönster. Genom plats- och personspecifik reklam kan användaren sedan lockas att besöka barer, tebutiker eller pizzerior – sponsrade platser – under spelets gång. Beroendet uppstår, enligt Zuboff, på grund av spelets design. I likhet med spelautomater har appar och smart teknik utformats för att få användaren att tillbringa så mycket tid som möjligt i appen och uppslukas av aktiviteten, ett tillstånd av ”jagförlust och autogratifikation” (s. 505) som användaren dras till utan att själv märka det och så småningom inte kan vara utan. Men gameifieringen gäller alltså inte bara appar som är direkt utformade som spel, utan är en del av övervakningskapitalismens allmänna logik och därför även av en mängd andra smarta produkter, som ”den uppkopplade bilen”. I linje med sådant som diskuterats i senare års socialpsykologiska forskning kommer Zuboff även in på att de interaktiva funktionerna på sociala medieplattformar som Facebook och Instagram leder till ”profilinflation”, FOMO (*fear of missing out*, rädsla för att missa något roligt), ”känslomässig smitta” och ett intensifierat fokus på social jämförelse. Dessutom leder övervakningskapitalismen till att tillit och ”sociala funktioner” som förhandling, kommunikation och problemlösning, till exempel på arbetsplatser, ersätts av algoritmbaserade instruktioner, ”policys” och regler.

Ett problem med Zuboffs analys är att hon inte ifrågasätter eller undersöker dessa effekter närmare. Avståndet mellan företagens mål, visioner och idéer – som ligger till grund för stora delar av analysen – och de faktiska utfallen försvinner och Zuboff tycks ta för givet att ”beteendemodifieringen” fungerar – eller kommer att fungera – perfekt. En sociologisk fråga jag gärna hade sett ställas är vad som händer när tryckluftsborren på byggarbetsplatsen automatiskt stänger av sig själv för att säkerställa att endast utbildade anställda hanterar den (s. 460): Hur påverkar det arbetet och maktrelationerna på arbetsplatsen?

Lösningen på de problem som övervakningskapitalismen för med sig är enligt Zuboff mer och starkare reglering. Hon anser att den europeiska GDPR-lagstiftningen kan vara en väg framåt, beroende på hur den tillämpas (den irländska dataskyddsmyndigheten IDPC utreder för närvarande vilket skydd europeiska Facebookanvändares personuppgifter har när de överförs till amerikanska servrar; se Peterson & Wisterberg 2022). Samtidigt är det svårt att tänka sig att lagstiftning skulle räcka för att vända den genomgripande samhällsförändring boken beskriver, något som Zuboff också antyder.

Sammanfattningsvis är bokens främsta styrka att den ger en inblick i några företags arbete med att ta fram smarta produkter samt i de framtidsvisioner och idéer som dessa företag presenterar för omvärlden. Zuboffs starka betoning av skillnaderna mellan

övervakningskapitalismen och tidigare samhällsformer övertygar inte, men därmed inte sagt att det inte skulle behövas kritisk forskning om den teknik hon beskriver. Tyvärr har det stora antalet begrepp och den mångordiga stilen en tendens att ta över på bekostnad av skärpa och relevans. Det blir inte bättre av att den svenska översättningen är ojämn. Ironiskt nog undrar jag ibland om Google Översätt haft ett finger med i spelet.

Alexandra Bogren
Södertörns högskola

Referenser

Churchill, D., D. Janiewski & P. Leloup (red.) (2020) *Private security and the modern state. Historical and comparative perspectives*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429060991

Peterson, D. & E. Wisterberg (2022) ”Metas hot: Vi släcker ned Facebook och Instagram”, *Svenska Dagbladet*, 6 februari 2022.

Schmidt, E. & S. Thrun (2016) ”Let’s stop freaking out about artificial intelligence”, *Fortune*, 28 juni 2016.

Swed, O. & T. Crosbie (red.) (2019) *The sociology of privatized security*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98222-9